

Олександр Лисенко

УКРАЇНСЬКИЙ САМОСТІЙНИЦЬКИЙ РУХ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ЯК ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН ТА ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

У статті висвітлюється низка проблем, пов'язаних з інтерпретаціями військових, політичних та ідеологічних аспектів українського національно-визвольного руху 40–50-х рр. Аналізуються особливості сприйняття цього феномену сучасним українським суспільством та державна політика комеморації у цьому сегменті історичної пам'яті.

Ключові слова: Друга світова війна, український національно-визвольний рух, ОУН, УПА, державна політика пам'яті

Александр Лысенко. Украинское самостийницькое движение периода Второй мировой войны как военно-политический феномен и объект научного познания.

В статье освещается ряд проблем, связанных с интерпретациями военных, политических и идеологических аспектов украинского национально-освободительного движения 40–50-х гг. Анализируются особенности восприятия этого феномена современным украинским обществом и государственная политика коммеморации в этом сегменте исторической памяти.

Ключевые слова: Вторая мировая война, украинское национально-освободительное движение, ОУН, УПА, государственная политика памяти.

Oleksandr Lysenko. Ukrainian independence movement during World War II as military and political phenomenon and object of scientific study

The article depicts the line of problems of interpretation of military, political and ideological aspects of Ukrainian national-liberation movement of 1940s–1950s. The features of embranchment of this phenomenon by Ukrainian society and state commemoration policy in this segment of historical memory are analyzed.

Key words: World War II, Ukrainian national-liberation movement, OUN, UPA, state commemoration policy.

Щоразу, звертаючись до цієї теми, відчуваєш якийсь внутрішній дискомфорт і напруження. З одного боку, науковець може пояснити ці відчуття складністю проблеми, її дихотомічним і навіть трагічним наповненням, необхідністю повної інтелектуальної мобілізації та відповідальності за наслідки, які можуть бути спричинені артикульованим знанням. З іншого, – не полишає почуття невдоволення від того, що це дослідницьке поле кожна нова влада оточує або тріумфальними арками з написами «Ласкаво просимо!», або колючим дротом з попередженням «Не заходити. Заміновано!». Ці хитання влади об'єктивно ставлять вченого то в табір лояльних, то в лави опозиційно налаштованих громадян лише тому, що він займається вивченням історії ОУН та УПА. Механічно продовжуючи таку логічну схему, софісти можуть звинуватити дослідника, який студіює генезу нацизму, його ідеологію, політику і практику в усіх смертних гріхах. Те саме може відбутись у випадку, коли вчений займається історією радянського режиму в усіх його проявах.

Влада звикла до того, що суспільствознавці обслуговують певні політичні й соціальні запити. Тому для науковця залишається один привілей – бути чесним перед своїм сумлінням і суспільством, якому він і служить.

Приводом для цього та інших наукових зібрань, що нині відбуваються, слугує 70-річчя з часу утворення Української повстанської армії. Офіційно встановлено державною датою 14 жовтня у масовій свідомості сучасного суспільства асоціюється з цією подією і вже навіть з цієї причини потребує осмислення на новому витку історичних студій. Адже навіть 10 (не кажучи вже про 20 років) тому наші знання та рівень сприйняття цих питань суттєво відрізнялися від нинішніх.

Не вдаючись до детального переліку подій, пов'язаних з формуванням та діями УПА, хотілося б висловити кілька думок, що виникають з приводу «круглої дати» календаря.

Відправною точкою, на нашу думку, є визначення системи координат, у якій діяла УПА. Наріжним каменем тут має стати положення про те, що УПА була органічною складовою українського самостійницького руху, який, у свою чергу – елементом, періодом українського національно-визвольного руху ХХ ст. Штучно виштовхуючи український націоналізм, ОУН та УПА за межі цілісного історичного полотна, його критики свідомо чи несвідомо ігнорують об'єктивні закономірності історичного проце-

су, складну діалектику націогенези, формування етнічної спільноти у всьому розмаїтті її життєдіяльності, внутрішніх і зовнішніх впливів.

В. Лісовий та О. Проценко у вступній статті до антології «Націоналізм» наголошують, що «націоналізм не тільки утверджує націю як центральну цінність – він розвинув та розвиває своє власне розуміння нації, відмінне від інших традицій політичної думки. ... Різноманітність націй зумовлена передусім тим, що при творенні національних держав націоналістичні рухи зіштовхуються з неоднаковими ситуаціями» [1, с. 18].

Один з теоретиків українського націоналізму Ю. Вассиян так характеризував алгоритм утвердження націоналістичних концептів: «Націоналізм розбудовує свою програму методично, т.з. не за абстрактними засадами філософії, моралі, соціології, зложеними в схеми, але відчитанням потреб нації з безпосереднього наглядання її життя та визволенням засобів енергії, необхідних для її здійснення» [1, с. 202].

Незважаючи на всю свою унікальність, український націоналізм увібрав у себе не лише культурні цінності, вироблені власним етносом, а й ідеї зарубіжних теорій та рухів. Д. Армстронг вказував на те, що в українському варіанті «інтегрального націоналізму» (вперше це визначення з'явилося у Франції задовго до появи націоналізму в Україні) простежуються «міцні елементи ліберальних, демократичних, а також християнських принципів, навіть якщо учасники руху на словах заперечували їх. У практичній діяльності навіть найрадикальніших груп ніколи не бракувало пошани до формальної освіти, усталеного авторитету, права на індивідуальний та громадський вибір» [2, р. 14].

Український націоналізм як ідеологія і політичний рух виник не на пустому місці. Його витоки – у багатовіковій боротьбі за свободу, викристалізованих у творах Шевченка і Франка, народних думках і творчості як високих інтелектуалів, так і неписьменних, але обдарованих Богом, мудрих селян, генетичній пам'яті, опоектизованій епосом князівських часів, козаччини і Хмельниччини, народних повстань, революцій, колективного пошуку спільних цінностей і сенсу життя.

Отже, український націоналізм своїм корінням сягає в ментальну природу нашого народу, є вислідом тривалої етноконфесійної, економічної, соціокультурної конкуренції, засобом самоідентифікації й утвердження власної самобутності.

Український націоналізм є радикальним сегментом національно-визвольного руху. Саме це означення – «радикальний» – сприймається непосвяченими в тонкощі цього явища з певною пересторогою. З цього приводу напрошується дві зауваги. По-перше, ми постійно живемо поруч з процесами радикального характеру, хоча це мало кого лякає: радикальні реформи, радикальний переділ власності, радикальні зміни політичного курсу тощо. По-друге, мало знаючи про сутність і природу українського націоналізму зокрема і національно-визвольного руху загалом, пересічні громадяни часто асоціюють його саме з нав'язаними пропагандою негативними чи радикальними проявами (що не тотожне). «Чинний» або націоналізм Д. Донцова – це лише одне з відгалужень густої крони цього ідеологічно розлогого дерева [3].

На відміну від «чинного націоналізму» Д. Донцова «організований націоналізм» ОУН разом з крайнім радикалізмом генерував конструктивну політичну програму, а також більш-менш впорядковану світоглядну систему [4].

«Безперечно, – зазначають В. Лісовий та О. Проценко, – націоналізм приховує в собі загрози, які час від часу породжували і породжують жажливу практику. Але стверджувати, що він не містить запасу перспективних ідей, які здатні мобілізувати, означало б недооцінювати його можливості» [1, с. 19].

Тут хотілося б зробити невеликий відступ. В сучасному світі, в першу чергу в Європі, нині спостерігається криза політики мультикультуралізму. У Франції давно, у Німеччині, Чехії та інших країнах знедавна все більшої ваги набувають політичні сили, зорієнтовані на посилення позицій титульного етносу й згортання реверансів у бік національних спільнот, що не бажають інтегруватися в те чи інше суспільство, демонстративно ігнорують його цінності, девіантними засобами опонують властям, які, власне й створили можливості для адаптації мігрантів і надають їм соціальну підтримку. Все це підживлює націоналістичні і навіть расистські настрої громадян європейських країн і ставить владу перед необхідністю пошуку засобів регулювання цієї складної проблеми.

Ще одним поширеним стереотипом є переконання в тому, що український націоналізм – явище суто регіональне, західноукраїнське. Він базується на тому, що у 20–30-ті роки ця ідеологія була поширена на західноукраїнських землях у складі Польщі, а на терени великої України прийшла з похідними групами ОУН під німецькими багнетами. І вже ніякого діла немає до того, що перші праці націоналістичного змісту – М. Міхновського, Д. Донцова та інші друкувалися в Києві, Харкові, Берліні, Празі та інших культурних центрах України і Європи. На теренах Наддніпрянщини навіть більшовицька ідеологічна машина за 20 міжвоєнних років не змогла вбити національно-державницьку традицію, пов'язану з Українською революцією 1917–1921 рр. Тому значна частина місцевого населення в період Другої світової війни позитивно сприйняла ідею відродження національної державності, солідарності України, яку сповідували оунівці.

Багато наших громадян щиро вважають, що націоналізм – продукт зусиль української еміграції та західних спецслужб, які вміло інспірували діяльність радикальних груп і сприяли її поширенню на всю територію України.

Принципово важливо постійно мати на увазі таку обставину. Національно-визвольний рух на еміграції – багато в чому поняття не географічне, а політичне. По-перше, значну частину території Польщі, Румунії, Чехословаччини, на яких діяли партії та організації самостійницького спрямування, були українськими етнічними землями (й тими, що нині входять до складу України і перебувають в межах інших держав, але історично не перестали бути такими!). Іншими словами уряди УНР і ЗУНР в екзилі репрезентували інтереси частини українців, які мешкали на прабатьківських землях, що внаслідок політичних, вольових рішень та міжнародних угод тимчасово входили до складу інших держав. По-друге, і як це не парадоксально звучить, національно зорієнтована частина населення підрадянської України також всупереч його бажанню стала мешканцями території, захопленої російськими більшовицькими військами, а, отже, відчувала себе у «внутрішній еміграції» [5, с. 164–214].

Якщо поглянути на проблему генези націоналістичного руху в особі ОУН то і він як органічна складова широкого, мультиполітичного українського національно-визвольного руху виходив своїм корінням (ідеологічно, ментально, кадрово тощо) з українських теренів, а не був «експортований», як це можна почути від його критиків.

Ця позиція надзвичайно важлива, оскільки слугує підґрунтям імперативного положення (чи, коли бажаєте, – концепції) неперервності національно-визвольного руху в Україні ХІХ – поч. ХХ ст. [6, с. 3–25].

Загалом ставлення до самостійницького руху як до такого, що постав та розвивався на еміграції, – це суто радянська міфологема, що поряд з дискримінацією своїх опонентів «працює» на легітимізацію більшовицького режиму.

Історична колізія, пов'язана з особливою позицією ОУН, що вважала сталінський режим головним ворогом суверенного статусу України, в той час як СРСР був одним з лідерів Антигітлерівської коаліції, і донині, після двох десятиліть незалежності нашої держави, стоїть на перешкоді консолідованої історико-правової оцінки цього складного феномену. Ця обставина періодично використовується різними політичними силами (незрідка інспірованими ззовні) з електоральною метою чи просуванням інтересів інших держав у нашій країні. Як показує досвід, безоглядне й безвідповідальне маніпулювання масовою свідомістю за допомогою історичних матеріалів є небезпечною справою. Можливо, відразу це помітити важко, але у більш-менш віддаленій перспективі наслідки такої «гри в історію» можуть становити загрозу не тільки для світогляду, моралі, ціннісних орієнтирів громадян, а й національної безпеки.

Очевидно, з певною часткою умовності, проблему українського самостійницького руху в широкому сенсі, й ОУН та УПА – у вужчому, можна вважати одним з критеріїв оцінки ступеня зрілості української політичної нації.

Однією з вузлових точок дискусій довкола ОУН, в якій стикаються полярні точки зору, є проблема колаборації [7; 8, с. 127–159]. Аргументи сторін відомі, тому немає сенсу детально їх викладати. Однак для логічної характеристики цього явища дозволила собі нагадати, що звинувачення українських націоналістів у співпраці з Німеччиною, яке заперечують лише необізнані чи вкрай заангажовані люди, базувалися на праві та позиції переможця – СРСР.

Опоненти доводять: це був ситуативний союз, що широко й у всі часи застосувалися не тільки на міжнародному рівні, а й у відносинах між керівництвом національно-визвольних рухів та державними чинниками. Як доказ «особливої позиції ОУН» слугують факти антинімецької боротьби, репресії нацистів проти членів самостійницького підпілля, а також те, що лише частина оунівських лідерів пішла на співпрацю з німцями з тактичних міркувань [9].

Та все ж хотілося б зупинитися не на цьому, а на іншому, прихованому зрізі цієї проблеми. Якщо про «радянську окупацію» 1939 і 1944 р. Західної України можна прочитати у деяких авторів [10; 11; 12; 13, с. 3–59; 14] (це – питання окремої дискусії), то про ті обставини, що логічно витікають, коли прийняти цю дефініцію, практично нічого не написано, але ж у такому разі колаборантами виступають вже ті сили, що співпрацюють зі сталінським тоталітарним режимом. Погляд на це питання під таким кутом зору різко змінює не тільки політико-правові, а й суто моральні оцінки громадського протистояння у західноукраїнському регіоні у 40–50-і рр. ХХ ст.

Аналогічні підходи цілком придатні для ситуації, що складалась у краї після того, як «сильні світу цього» на підставі рішень Паризької мирної конференції віддали західноукраїнські землі під тимчасове адміністрування Варшави.

У зв'язку з цим слід акцентувати увагу на тому, що у багатьох випадках сприйняття суспільством і оцінки національно-визвольних рухів здійснюються під кутом зору певної ідеології та мають політичний і етнічний характер. Натомість юридична складова свідомо замовчується або препарується на

догоду певним режимам. Переконливим свідченням цього є ситуація в сучасній Україні, де дії ОУН та УПА за інерцією, що штучно підтримується, кваліфікуються в руслі неіснуючого нині радянського правового поля.

Це дає змогу певним силам продовжувати курс на компрометацію, дискредитацію, демонізацію не лише ОУН, а й українського національно-визвольного руху в цілому.

На питання історії українського самостійницького руху можна поглянути також через призму героїзації та дегероїзації. 4–5 жовтня з ініціативи представництва Фонду ім. Гайнріха Бьолля в Україні у великому конференц-залі НАН України відбувся міжнародний форум на тему «Герої» та «антигерої» у європейській політичній та історичній традиції». Зазначаючи, що дискусії про канон національної історії, її «героїв» та «антигероїв», жертвність і комплекси жертви «власні» й «чужі» провини властиві всім сучасним суспільствам, організатори проекту вказують на те, що в Європі немає країни, де б суперечки про історію та пам'ять були б «раз і назавжди» розв'язані. Взаємозалежність національних історій, як і спроби виходити за їхні межі, вважаються одним з найцікавіших явищ для дослідників соціальних і культурних процесів.

У прес-релізі констатується, що «героїзація історії та наділення окремих історичних постатей надзвичайними якостями за вчинення ратних чи трудових подвигів найбільш характерна для тоталітарних спільнот. У радянській суспільній думці міфологема героя була одним з головних елементів системи світосприйняття та виховання нового покоління. Вдала маніпуляція історичними образами і подіями на довгий час забезпечила радянський режим монополією на присвоєння героїчності. Країна постійно вимагала подвигів і нових жертв для безкінечних битв з видимими і невидимими ворогами, з алкоголізмом і безробіттям, з природною стихією, за урожай і світле майбутнє. Експлуатація ж людських та матеріальних ресурсів у режимі героїчної понаднормовості за лічені роки привела економіку держави робітників і селян до повного колапсу.

Сьогодні двадцять років по тому, на теренах вже незалежної України суспільний запит на нових «героїв» стає знову актуальним і водночас дуже складним. Пошуки нового національного нормативного взірця, який би влаштував більшість українського суспільства, супроводжуються численними конфліктами, що тільки поглиблюють ідеологічний розкол всередині країни та збільшують напруженість у відносинах з країнами сусідами».

Автори прес-релізу слушно зауважують, що на державному рівні не існує цілісної політики вшанування «героїв» незалежної України та пам'яті про них. Система державного нагородження визначних особистостей, успадкована від радянських часів, лише девальвує значення «героїв» та «героїчності» в сучасних внутрішньо- та зовнішньополітичних умовах [15].

У розрізі теми цієї доповіді слід наголосити на тому, що, по-перше, необхідно розвести запит суспільства на героїв та державні «пропозиції». По-друге, враховуючи історичні традиції, ментальну специфіку мешканців різних регіонів України, важко уявити пантеон героїв, які сприймалися б однаково скрізь. У зв'язку з цим держава не повинна нав'язувати свій шаблон та універсальну ієрархію героїв і антигероїв, оскільки вона вже давно існує в свідомості громадян. За цих обставин влада не може відігравати роль такого собі «колінчастого валу», що по чергово піднімає одних та опускає інших героїв. Місія держави в наш час має полягати в тому, щоб призвичаїти громадян різної ідейно-політичної орієнтації до того, що симпатії та уявлення про історію та історичні постаті, які відрізняються від їх власних, також заслуговують на повагу. Іншими словами, слід усіяко відмовлятися від експлуатації «образу ворога» у будь-яких його проявах.

Штучна дегероїзація та деромантизація такі ж шкідливі як і надмірна героїзація і романтизація ОУН та УПА. Адже завжди знайдуться знаючі люди чи фахівці, здатні розпізнати і спростувати фальш, зачмарити глорифікований ореол того чи іншого явища.

Український самостійницький рух та його складова – УПА – не потребує глянцевого образу. Він вимагає глибокого, неупередженого вивчення, врахування досвіду важкої і тривалої боротьби, прикрих помилок, а також пошанування жертв, які принесли борці за Українську соборну суверенну державу.

Суспільству потрібні неполітизовані знання про цей феномен, а не часткова чи препарована, уривчаста інформація, подана під певною ідеологічною приправою. А вже воно з часом зрозуміє, що и до чого.

Історія рано чи пізно повертається у своє справжнє річище з вузьких каналів, у які її заганяють політики.

Наша історія – повноводна ріка, що з часом розмиє хиткі насипи інсинуацій та конформізму і живитиме націю, що зрештою встане з колін і крокуватиме в майбутнє поруч з іншими цивілізованими народами, не оглядаючись з острахом назад, а з гордістю за власне минуле.

Для визначення місця УПА в історичній системі координат продуктивно вибудувати асоціативні лінії. Зробимо кілька таких спроб. За часів Гетьманщини XVII ст. вибір союзників серед інших контрагентів міжнародних відносин між Варшавою, Стамбулом і Москвою та постійна зміна конфігурацій й балансу сил тепер сприймаються винятково з позицій корисності для української справи, хоча всі союзники завдали Україні невимовних страждань і спустошень.

Інший випадок. Сучасні вчені та суспільство майже індиферентно з точки зору ідеології ставляться до подій 1917–1921 рр. Та коли пригадати, яким кривавим було протистояння українського національного табору, більшовиків, білогвардійців, поляків, отаманів, інтервентів, то протистояння між радянською владою й повстанцями у 40–50-ті рр. ХХ ст., що мало такі ж ознаки громадянської війни, мало чим відрізнялося від часів Української революції.

Різко негативні оцінки М. Грушевського і В. Винниченка, С. Петлюри і А. Волошина в Україні та Колчака, А. Денікіна, П. Врангеля в Росії нині змінилися радикально.

Все тому, що для вітчизняних вчених наріжним каменем оцінки історичного значення тих подій виступають інтереси української державності. У Росії піднесення державницької ідеї легітимізує постаті, які долучилися до її утвердження на всіх етапах.

Якщо розглядати ОУН та УПА саме під таким кутом зору, то з часом, рано чи пізно ідеологічно-емоційні нашарування відпадуть і викристалізується імператива, в якій концентрується весь сенс самостійницького руху 30–50-х років. І тоді навіть проголошення Акту 30 червня 1941 р. ОУН(Б), що не мало реальних наслідків, буде трактуватися як один з кроків на тривалому й суперечливому шляху утвердження ідеї національної державності.

Джерела та література:

1. Лісовий В. Націоналізм, нація та національна держава / В. Лісовий, О. Проценко // Націоналізм: Антологія. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 11-34.
2. Armstrong J. A. Ukrainian nationalism [Текст] / J. A. Armstrong. – Englewood, Colorado : Ukrainian Acad. Press, A Division of Libraries, 1990. – 271 p.
3. Донцов Д. Націоналізм / Д. Донцов. – Лондон; Торонто: Українська видавнича спілка, 1966. – 363 с.
4. Див.: Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет: з історії розвитку ідеології українського націоналізму / М. Сосновський. – Нью-Йорк, Торонто : НТШ, 1974. – 479 с.
5. Костюк Г. Сталінізм в Україні : (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасників / Г. Костюк. – К. : Смолоскип, 1995. – 508 с.
6. Міхновський М. Самостійна Україна / М. Міхновський. – [Б. м.] : Укр. патріот, 1948. – 32 с.
7. Семиряга М. Коллаборационізм: природа, типологія и проявлення в годы Второй мировой войны / М. Семиряга. – М. : РОССПЭН, 2000. – 863 с.
8. Шайкан В. Коллаборационізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни / В. Шайкан. – Кривий Ріг : Мінерал, 2005. – 468 с.
9. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) / І. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.
10. Кучерепа М.М. Волинь: 1939 – 1941 рр. / М.М.Кучерепа, В.В. Вісин. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. – 486 с.
11. Баран В. К., Токарський В. В. Україна: Західні землі, 1939-1941 рр. / В. К. Баран, В. В. Токарський. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2009. – 448 с.
12. Литвин М. Р. 1939: Західні землі України / М.Р.Литвин, О.І.Луцький, К.Є.Науменко. – Львів : І-т українознавства НАНУ, 1999. – 152 с.
13. Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність: Дослідження, документи, спогади. – Львів : [б. в.], 2003. – Вип. 10: Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. – 813 с.
14. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: У 3 т. / Упорядн. Ю. Сливка. – Львів, 1996, 1998, 2002.
15. Пам'ять про Велику Вітчизняну війну з локальної перспективи (1944-1965). Прес-реліз // <http://www.historians.in.ua/index.php/ogoloshennya/269-pamiat-pro-velyku-vitchyznianu-viinu-z-lokalnoi-perspektyvy-1944-1965-pres-reliz>